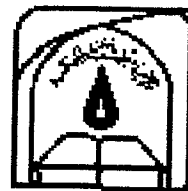

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

٤٠٢١٥

استاد تربیت مدرس

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

۱۳۸۱ / ۱ / ۲۰

رساله دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی (گرایش ادب غنایی)

ویژگیهای سبک غزلیات سعدی

016793

نعمت الله ایرانزاده

استاد راهنما:

دکتر تقی پورنامداریان

۴۰۲۱۵

استادان مشاور:

دکتر غلامحسین غلامحسینزاده   دکتر حسینعلی قبادی

پاییز ۱۳۸۰

۴۰۲۱۵

از انجمن هیات مدیره ایران علم ایران
مجلس شورای عالی

تأییدیه اعضای هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع رساله دکتری

اعضاء هیئت داوران نسخه نهایی رساله دکتری آقای نعمت الله ایرانزاده
تحت عنوان: ویژگیهای سبک غزلیات سعدی را از نظر فرم و محتوا بررسی نموده و پذیرش آن را برای
تکمیل درجه دکتری پیشنهاد می کنند.

اعضاء هیئت داوران

۱- استاد راهنما: آقای دکتر تقی پورنامداریان

۲- استاد مشاور: دکتر غلامحسین غلامحسین زاده

۳- استاد مشاور: دکتر حسینعلی قبادی

۴- استاد ناظر: دکتر محسن ابوالقاسمی

۵- استاد ناظر: دکتر ابوالقاسم رادفر

۶- استاد ناظر: دکتر محمد دانشگر

۷- استاد ناظر: دکتر ناصر نیکویخت

۸- نماینده تحصیلات تکمیلی دانشگاه: دکتر حسینعلی قبادی

۲۰۲۱۵

از انظار هیئت داوران
مستفاد شد

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به این که چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموزان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به مرکز نشر دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:

کتاب حاضر، حاصل رساله دکتری نگارنده در رشته زبان و ادبیات فارسی است که در سال ۱۳۸۰ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی جناب آقای دکتر تقی پورنامداریان و مشاوره جناب آقای دکتر حسینعلی قبادی و جناب دکتر غلامحسین غلامحسین زاده از آن دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های نشریات دانشگاه تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به مرکز نشر دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتاب های عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶: اینجانب نعمت الله ایران زاده دانشجوی رشته زبان و ادبیات فارسی مقطع دکتری تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

محسن جان

«رفتگی و نمی شوی فراموش»

یا لطیف و یا جبار

سپاس

حمد و ثنا ویژه ذات جمیل و جمال یگانه معشوق هستی و محبوب ازلی حضرت حق سبحانه و تعالی است. خداوند لطیف و خبیری که تنها او را ثنا می‌گوییم که در روزگار تیره و تاریک، در مصائب و درد و محنت و رنج فراق، روانم را به مهر و محبت نواخت و جانم را در عشق و فراق گذاخت؛ اما مرا در سوک فرزند به خود تنها نگذاشت و مرا از زن و فرزند و یار و دیار به یاد حضرتش انداخت.

نمی‌دانستم غزلهای سعدی را برای تمرین و ورزشی در سبک‌شناسی می‌خوانده‌ام یا از همان آغاز زبان حال من چنین بوده است. وقتی غنچه‌نشکفته خوشبوی زندگی و دوره‌دانشجویی مان، «محسن» با لب خونین، شکفت و همچون لاله، خونین دل گشت و در مقام رضا به دیدار جانان شتافت و روحش ملکوتی شد، رؤیای صادقه او تأویل شد و چنین شد که هر چه از علم تأویل و غیر تأویل خوانده و دریافت کرده بودم، دست فروشستم و چنین شد که جان معنا به جای جهان معنا در برابر دیدگانم گشوده شد:

در رفتن جان از بدن گویند هر نوعی سخن من خود به چشم خویشتن دیدم که جانم می‌رود
درود بی حد بر پیامبر عظیم‌الشأن دین اسلام حضرت محمد مصطفی (ص) و اهل بیت عترتش
باد بویژه سلام و صلوات بر حضرت ولی عصر بقیه‌الله (عج) (روحی له الفدا)، که قطب عالم امکان
اوست و چشمان عاشقان در انتظار جمال تابناک عدالت حضرتش، گریان و گردان است.

از راهنمایی و ارشادات استادان محترم راهنما و مشاور بویژه استاد نازنین و فرهیخته جناب آقای دکتر تقی پورنامداریان صمیمانه سپاسگزارم؛ هرچند که نتوانستم در حد انتظار ایشان کار در خوری انجام بدهم. صاحب نظران ارجمندی و دوستان والامقام و نازنینی نیز با حمایت معنوی و علمی و تشویق‌های بی‌شائبه خویش اینجانب را یاری کرده‌اند که اگر نهیب حمیت و غیرت آنان نبود، نامشان را یکایک بر زبان می‌آوردم، اما از ذکر نام شریفشان معذورم؛ هر چند به دور از آیین فتوت و معرفت می‌دانم از زحمات دکتر هومن شریف نسب در تهیه نمودارها قدردانی نکنم و نیز از سرکار خانم فاطمه قلی‌پور و سرکارخانم آذر طهماسب به سبب متانت، حوصله و دقت در کار حرفه‌چینی و تنظیم جداول در هم و برهم، یادی نکنم.

از درگاه خداوند متعال توفیق روزافزون همه فرزنانگان، استادان و پژوهشگران را در خدمت به جامعه علمی، ادبی و فرهنگی ایران اسلامی خواهانم.

و ما توفیقی الا بالله
الحمد لله اولاً و آخراً

چکیده

عناصر مؤثر در شیوایی و زیبایی و عوامل ساختاری زبان غزل سعدی باگزینش غزل‌های ممتاز، در پرتو آرا و دیدگاه‌های سبک‌شناسان و منتقدان معروف‌ترین نظریه‌های ادبی معاصر (از جمله شکلوپسکی - یاکوبسن و هلیدی) از جنبه‌های زبانی (دستگاه آوایی، واژگان و نحو) و شگردهای بلاغی و از لحاظ موضوع، مضامین و مایه‌های اصلی شاعرانه و حوزه‌های معنایی واژگان، بررسی شد و داده‌های آماری در جداول متعدد آورده شد و برای تبیین دقیق و آسان، نکات برجسته و شاخصه‌های سبکی، ۵۶ نمودار ترسیم شد.

از ویژگی‌های غزل‌های سعدی: الف) در دستگاه آوایی، غنی‌تر شدن موسیقی با به کارگیری اوزان پر بسامد و خوش آهنگ شعر فارسی است. فراوانی انواع تکرارهای موسیقایی از جمله تجانس، سجع و توازن نحوی به برجسته شدن نظام آوایی در کلیت اثر و تأثیر آن در زبان و شیوه بیان عاطفی و روانی در گفتار، بسیار کمک کرده است؛ ب) در دستگاه واژگان، استفاده از کلمات آشنا و غیر مهجور و توجه به ارتباط‌های معنایی و تناسبات موسیقایی و همنشینی واژگان بر اساس تداعی، نمود بیشتری دارد. تصویرگری و مضمون آفرینی با نامهای اعضا و جوارح مورد توجه سعدی بوده و هسته‌ی مرکزی جمال‌شناسی (نظریازی) غزل‌های او را عضو «چشم» بر عهده داشته است. بسامد بالای این واژه و ترادفات آن در اجزاء و عبارات فعلی آن را به عنصر غالب تبدیل کرده است؛ ج) از نظر نحوی، طبیعی کردن ساختار جملات و استفاده از زوج‌های مجاور و صیغه‌های مختلف یک فعل، برجستگی زبانی و هنری خاصی به کلام او داده است؛ د) در دستگاه بلاغی، بسامد انواع ایهام و مشاکله، استخدام و متناقض‌نمایی و استثنای منقطع، زودیاب بودن و جوه شبه و کنایات قاموسی و ایجاز هنری و فراوانی جملات خبری با دلالت‌های ضمنی قابل ذکر است؛ ه) تکرار مضمون و تعدد موضوع و مایه‌های شعری و استفاده از حوزه‌های معنایی گوناگون به نو کردن زبان کمک کرده و تصاویر عاطفی شعر را برجسته‌تر و غنی‌تر ساخته است. مجموعه امکانات زبانی، بیانی و بلاغی به آشنایی زدایی، اعجاب هنری و التذاذ زیبایی شناختی منجر شده است.

کلمات کلیدی: غزل، سعدی، زبان، وزن، تناسبات موسیقایی، شگردهای بدیعی و بلاغی، کاربرد واژگان، توازن نحوی، زوج‌های مجاور، مضمون، مایه‌های شعری (موتیو)، حوزه معنایی واژه، نحو زبان.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول (مقدمه، تمهید مسأله و متن غزل‌ها)

۲	فصل اول
۲	مقدمه، تمهید مسأله و متن غزل‌ها
۲	مقدمه
۲	سابقه پژوهش
	تعریف مسأله و بیان سؤال‌های اصلی تحقیق
	فرضیه‌های تحقیق
	اهداف و کاربردهای تحقیق
۵	روش تحقیق
۵	نحوه انتخاب متن مبنا
۶	نتایج
۸	جدول معیار انتخاب غزل‌های سعدی
۱۴	مشخصات غزل‌های برگزیده در نسخه‌های چاپی
۳۳	متن غزل‌های برگزیده
۷۸	یادداشت‌های فصل اول

فصل دوم (مفاهیم، تعاریف سبک و نظریه‌های ادبی)

۸۲	فصل دوم
۸۲	مفاهیم، تعاریف سبک و نظریه‌های ادبی
۸۲	۱-۲- سبک در لغت
۸۲	۲-۲- سبک در اصطلاح

- ۸۲ ..... ۲-۲-۲ سبک در اصطلاح.
- ۸۲ ..... ۱-۲-۲ سابقه کاربرد اصطلاح سبک.
- ۸۳ ..... ۲-۲-۲ شاعران و سبک.
- ۸۶ ..... ۳-۲-۲ پیشینه بحث سبک‌شناسی در ایران.
- ۸۶ ..... ۱-۳-۲ در کتب فنی و بلاغی.
- ۸۷ ..... ۲-۳-۲ در کتب تاریخی و تذکره‌ها.
- ۸۷ ..... ۳-۳-۲ در پژوهش‌های معاصران.
- ۸۷ ..... ۴-۲-۲ تعاریف سبک‌شناسی.
- ۸۷ ..... ۱-۴-۲ دیدگاه‌های سبک‌شناسان ایرانی [۱/ در ایران].
- ۸۷ ..... ۱-۱-۴-۲ دیدگاه ملک الشعراء بهار.
- ۸۸ ..... ۲-۱-۴-۲ دیدگاه محجوب.
- ۹۰ ..... ۳-۱-۴-۲ دیدگاه و روش خطیبی.
- ۹۰ ..... ۴-۱-۴-۲ دیدگاه زرین‌کوب.
- ۹۱ ..... ۵-۱-۴-۲ دیدگاه و روش شفیع کدکنی.
- ۹۳ ..... ۶-۱-۴-۲ دیدگاه منصور اختیار.
- ۹۴ ..... ۷-۱-۴-۲ دیدگاه و روش محمود عبادیان.
- ۹۵ ..... ۸-۱-۴-۲ دیدگاه و روش سیروس شمیسا.
- ۹۶ ..... ۹-۱-۴-۲ دیدگاه و روش یدالله ثمره.
- ۹۷ ..... ۱۰-۱-۴-۲ دیدگاه جمال میرصادقی.
- ۹۷ ..... ۱۱-۱-۴-۲ دیدگاه و روش پورنامداریان.
- ۹۸ ..... ۲-۴-۲ تعریف سبک در لغت‌نامه، فرهنگ و واژه‌نامه‌های ادبی فارسی.
- ۹۸ ..... ۱-۲-۴-۲ لغت‌نامه دهخدا.
- ۹۹ ..... ۲-۲-۴-۲ فرهنگ زبان فارسی معین.

۱۰۰	۲-۴-۵- جمع‌بندی عناصر سبکی در فرهنگهای فارسی
۱۰۰	۲-۴-۳- تعریف سبک در فرهنگنامه‌های ادبی انگلیسی
۱۰۰	۲-۴-۳-۱- واژه‌نامه ادبی آبرامز
۱۰۱	۲-۴-۳-۲- فرهنگ اصطلاحات ادبی کادن
۱۰۱	۲-۴-۳-۳- فرهنگ اصطلاحات ادبی شیپلی
۱۰۲	۲-۴-۳-۴- فرهنگ اصطلاحات ادبی گری
۱۰۲	۲-۴-۳-۵- تعریف سبک در دائرةالمعارف بریتانیکا
۱۰۲	۲-۴-۳-۶- تعریف سبک در فرهنگ ویستر
۱۰۳	۲-۴-۴- تعریف سبک در فرهنگنامه‌های ادبی عربی
۱۰۳	۲-۴-۱- معجم مصطلحات الادبیّه مجدی وهبه
۱۰۴	۲-۴-۲- تعریف سبک از محمد فاضلی
۱۰۵	۲-۴-۳- تعریف سبک و دیدگاه و روش علی بوملحم
۱۰۵	۲-۵- دیدگاه‌های سبک‌شناسان و اشارات سبک‌شناسانه
۱۱۱	۲-۵-۱- جمع‌بندی عناصر سبکی در آراء منتقدان
۱۱۲	۲-۶- سبک و نظریه‌های ادبی
۱۱۲	۲-۶-۱- صورت‌نگرایان (فرمالیستها) و مبحث آشنایی زدایی
۱۱۴	۲-۶-۲- یاکویسن و نقش شعری
۱۱۹	۲-۶-۳- سبک و نقد نو
۱۲۱	۲-۶-۴- سبک و زبان‌شناسی نقش‌گرا (نظریه هلیدی)
۱۲۵	خلاصه مطالب
۱۲۶	یادداشت‌های فصل دوم

فصل سوم (تلیل ویژگی‌های سبکی غزل‌ها)

۱۴۰	فصل سوم
۱۴۰	تلیل ویژگی‌های سبکی غزل‌ها

فصل سوم (تملیل و ویژگی‌های سبکی غزل‌ها)

۱۴۰	فصل سوم
۱۴۰	تحلیل ویژگی‌های سبکی غزل‌ها
۱۴۳	۱-۳-۱- دستگاه آوایی
۱۴۳	۱-۱-۳- اوزان غزل‌های سعدی
۱۴۴	۱-۳-۲- نسبت به هجاها در بحرها و اوزان غزل‌ها
۱۴۶	۱-۳-۳- بررسی ساخت هجایی
۱۴۶	۱-۳-۴- بررسی همگونی صوتی و تکرار هجایی
۱۴۷	۱-۳-۵- صناعات بدیع لفظی
۱۴۸	۱-۳-۶- تکرار صامت و مصوت
۱۴۸	۱-۳-۷- تخفیف و تشدید کلمات
۱۴۹	۲-۳-۲- دستگاه واژگان
۱۵۱	۳-۳-۳- دستگاه نحوی
۱۵۱	۱-۳-۳-۱- دستورمندی
۱۵۱	۲-۳-۳-۲- نوع جمله (اسمیه و فعلیه)
۱۵۱	۳-۳-۳-۳- تعداد جمله
۱۵۲	۳-۳-۳-۴- نتایج بررسی ترتیب ارکان جمله و نقش کلمات
۱۵۶	۳-۳-۳-۵- افعال ربطی
۱۵۶	۳-۳-۳-۶- اقسام فعل
۱۵۶	۳-۳-۳-۷- زوج‌های مجاور فعلی
۱۷۳	۳-۳-۳-۸- فرایندها
۱۷۴	۳-۳-۳-۹- توازن نحوی
۱۷۴	۳-۳-۴- دستگاه بلاغی

۱۷۴	۱-۴-۳- مراعات نظیر و باهمنایی
۱۷۵	۲-۴-۳- تضاد
۱۷۵	۳-۴-۳- انواع ایهام
۱۷۵	۴-۴-۳- تلمیح و اشاره
۱۷۶	۵-۴-۳- استثنای منقطع
۱۷۶	۶-۴-۳- صور خیال
۱۷۶	۷-۴-۳- ترکیبات استعاری
۱۷۶	۸-۴-۳- احوال سخن (از نظر علم معانی)
۱۷۷	۹-۴-۳- اسناد مجازی
۱۷۷	۱۰-۴-۳- معانی جملات و دلالت‌های ضمنی
۱۷۷	۱۱-۴-۳- فرایندها
۱۷۷	۱۲-۴-۳- ترکیبات تصویری
۱۷۷	۱۳-۴-۳- عناصر سازنده کنایات
۱۷۹	۵-۳- بررسی موضوعی و معنایی واژگان
۱۸۰	۱-۵-۳- موضوعات غزل‌ها
۱۸۴	۲-۵-۳- بن‌مایه‌های اصلی غزل‌ها
۱۹۱	۳-۵-۳- مضامین اصلی غزل‌ها
۱۹۷	۴-۵-۳- واژگان در ارتباط با حوزه‌های معنایی
۲۲۸	خلاصه مطالب
۲۲۹	یادداشت‌های فصل سوم
۲۲۸	ضمائم

فهرست جدولها

صفحه	عنوان
۲۳۳	جدول‌های دستگاه آوایی
۲۳۴	جدول نسبت هر یک از بحرهای عروضی به کل غزلهای سعدی
۲۳۵	جدول بسامدی اوزان غزلهای سعدی
۲۳۸	جدول بحر رمل
۲۴۰	جدول بحر هزج
۲۴۱	جدول بحر مجتث
۲۴۲	جدول بحر مضارع
۲۴۳	جدول بحر خفیف
۲۴۴	جدول بحر رجز
۲۴۴	جدول بحر منسرح
۲۴۵	جدول بحر سریع
۲۴۵	جدول بحر متقارب
۲۴۵	جدول بحر بسیط
۲۴۶	جدول بررسی تعدادی از غزلها از نظر ساخت هجایی
۲۴۸	جدول بررسی تعدادی از غزلها از نظر توزیع هجاها (به درصد)
۲۴۹	جدول بررسی تعدادی از غزلها از نظر همگونی صوتی و تکرار هجایی
۲۵۱	جدول صناعات بدیع لفظی
۲۵۹	جدول کلمات مخفف و بسامد آنها
۲۶۰	جدول تکرار واجها براساس نحوه تلفظ و نوع آنها

۲۶۳	جدولهای دستگاه واژگان
۲۶۴	جدول کل کلمات عربی
۲۷۱	جدول اسم بسیط فارسی و بسامد آن
۲۷۸	جدول کلمات جمع عربی (مکسر و اسم جمع) و بسامد آن
۲۸۱	جدول مشتقات فارسی - پسوندی
۲۸۵	جدول نحو ضمائر - ضمیر متصل اول شخص: (اضافی، مفعول، متممی)
۲۸۶	جدول نحو ضمائر - ضمیر متصل (دوم شخص مفرد): (اضافی، مفعول، متممی)
۲۸۷	جدول نحو ضمائر - ضمیر متصل (سوم شخص مفرد): (اضافی، مفعول، فاعلی)
۲۸۸	جدول ترکیبات اضافی
۲۹۶	جدول ترکیبات وصفی
۲۹۸	جدول اسم
۳۰۶	جدول صفت
۳۰۶	صفت مشتق
۳۲۲	اقسام صفت
۳۲۵	صفت مبهم - پرسشی
۳۲۶	صفت‌های مشتق پسوندی
۳۲۸	صفت‌های مشتق پیشوندی
۳۳۰	ضمیر
۳۳۰	جدول ضمیر - ساخت
۳۳۰	جدول ضمیر - معنا
۳۴۰	قید
۳۴۰	جدول ساخت قید
۳۴۶	جدول معنای قیود

فهرست نمودارها

صفحه	عنوان
۴۳۸	نمودار نسبت هر یک از بحرهای عروضی به کل غزلهای سعدی
۴۳۹	نمودار بسامدی اوزان غزلهای سعدی
۴۴۰	نمودار بسامدی بحرهای عروضی
۴۴۱	نمودار درصد بحرهای عروضی غیرسالم و مثنی
۴۴۲	نمودار میزان بحرهای مثنی و مسدس در غزلیها
۴۴۳	نمودار درصد بحرهای عروضی سالم و غیرسالم
۴۴۴	نمودار بررسی تعدادی از غزلیها از نظر ساخت هجایی
۴۴۵	نمودار بررسی تعدادی از غزلیها از نظر همگونی صوتی و تکرار هجایی
۴۴۶	نمودار صناعات بدیع لفظی
۴۴۷	نمودار تکرار مصوتها
۴۴۸	نمودار تکرار صامتها
۴۴۹	نمودارهای دستگاه واژگان
۴۴۹	نمودار بسامد اسمهای جمع عربی
۴۵۰	نمودار بسامد اسمهای عربی
۴۵۱	نمودار ترکیبات فارسی و عربی
۴۵۲	نمودار مشتقات فارسی - پسوندی
۴۵۳	نمودار ضمایر متصل اضافی
۴۵۴	نمودار ضمایر متصل مفعولی
۴۵۵	نمودار ضمایر متصل متممی
۴۵۶	نمودار نحو ضمایر متصل
۴۵۷	نمودار ضمایر منفصل و مشترک